

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָּה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסותור

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסותור בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסותור
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאֲמֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו

איל רגב

המקורות ההיסטוריים לא עשו חסד עם יהונתן, המלך והכוהן הגדול החשמונאי, הידוע יותר בכינוי אלכסנדר ינאי (אצל יוסף בן מתתיהו), או ינאי המלך (בספרות חז"ל). כיוון שעל מטבעותיו מופיע שמו העברי יהונתן, כך נכנה אותו במאמר זה. הוא מוצג כרודף מלחמות ואחראי למלחמת אזרחים כנגד 'העם' (כלומר הפרושים או החכמים) הן בכתבי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים וקדמוניות היהודים) והן באגדת חז"ל.¹ אכזריותו כלפי הפרושים או החכמים מודגשת הן אצל יוסף בן מתתיהו והן בפשר נחום מקומראן. בפשר הוא מכונה 'כפיר החרון', ונאמר עליו כי 'יתלה אנשים חיים... [אשר לא יעשה] בישראל מלפנים'.² אף על פי כן, תיאור גבולות מלכותו אצל יוסף בן מתתיהו מלמד שבסופו של דבר הוא הרחיב את גבולות ממלכת החשמונאים לשיאם, בעיקר בעבר הירדן, ולמרות קרבות רבים ובדרך כלל כושלים נגד אויבים מצפון, ממזרח וממערב הוא הצליח לשמור על ממלכתו מפני אויביו מבחוץ ומבפנים.³

שמו העברי הפרטי והרשמי של יהונתן בן יהוחנן (שמו של יוחנן הורקנוס על גבי מטבעותיו) לא היה ברור כלל עד לחקר מטבעותיו.⁴ הוא חדר לתודעה עם

1 בבלי, קידושין סו ע"א. על דמותו של ינאי המלך באגדת חז"ל, ראו ט' אילן, ר' נעם, בין יוספוס וחז"ל. כרך א: האגדות האבודות של ימי הבית השני, ירושלים תשע"ז, עמ' 317-255.

2 פשר נחום: 4Q169 frags. 3-4 I 6-8. וראו למשל Y. Yadin, 'Peshar Nahum (4Q pNahum) Reconsidered', *Israel Exploration Journal* 21 (1971), pp. 1-12. פירוש את הדברים פירוש אוהד ליהונתן.

3 שטרן, יהודה החשמונאית, עמ' 173-195; רפפורט, בית חשמונאי, עמ' 329-342. האופן שבו יוסף בן מתתיהו (ולמעשה, המקורות ההלניסטיים שעמדו לפניו) המעיט בהישגיו של יהונתן בולט במאמרו של א' שליט, 'על כיבושי אלכסנדר ינאי במואב', ארץ ישראל א (תשי"א), עמ' 104-121.

4 ראו למשל מ' שמיר, מלך בשר ודם, מרחביה 1954.

פרסומה של התפילה לשלום יונתן (ללא ה"א) המלך ממגילות קומראן, שפוענחה שנים רבות לאחר גילוי מגילות מדבר יהודה.⁵

אין בידינו מקורות חשמונאיים אוהדים או אף גֵיטרלים ביחס ליהונתן (ספר מקבים א מסתיים בסקירה קצרה של שלטון אביו של יהונתן, יוחנן הורקנוס). יוסף בן מתתיהו ומקורותיו אינם עוסקים באופן שבו ניהל את ממלכתו כלפי פנים, ואינם מתארים את מלכותו מן הפרספקטיבה שלו עצמו (בניגוד לתיאורים של מלכותו של הורדוס).

אולם, בידינו מקורות אחרים חשובים ורבים שמקורם ביהונתן עצמו והם מציגים אותו ואת שלטונו כפי שהוא בחר לעשות. אלו הם המטבעות החשמונאיים שנטבעו בימיו. הכתובות והסמלים המוטבעים עליהם היו לרצונו של המלך, וסביר להניח שהטבעתם אושרה על ידו, וסביר מאוד שהוא אף יזם את חלקם. רבות נכתב על מטבעות החשמונאים בכלל ומטבעות יהונתן בפרט.⁶ בדרך כלל מקובל להשוות אותם למטבעות הלניסטיים בני התקופה, אך ללא דיון במכלול המטבעות של שליט מסוים והזיקה ביניהם כתופעה היסטורית כוללת. במאמר זה אבחן את הכתובות והעיסורים המופיעים על מטבעות יהונתן על מנת לשחזר את האופן שבו ביקש להציג את עצמו ואת שלטונו, תוך תשומת לב להקשר ההיסטורי, הפוליטי, החברתי והדתי של ימיו והאתגרים שעמם התמודד בשנות שלטונו (76–104 לפנה"ס).⁷

בעולם ההלניסטי-הרומי שבו פעלו החשמונאים, המטבע היה לא רק אמצעי כלכלי-מוניטרי, אלא אמצעי פוליטי. באמצעות הכיתוב של שם השליט, תוארו, והדמויות או החפצים החקוקים עליו, העבירה הרשות הטובעת – במקרה דנן המלך או השליט – מסר לכל הציבור, שרובו נשלט על ידו. המטבע היה אמצעי תעמולה שבאמצעותו הוצג השליט באופן שבו הוא (או האחראים על המטבעה מטעמו) בחר להציג את עצמו. המטבעות ביקשו לתת לגיטימציה לשלטונו.⁸ יתרה מכך, באמצעות

5 א' וח' אשל וע' ירדני, 'חיבור מקומראן ובו קטע ממזמור קנר ותפילה לשלומו של יונתן המלך וממלכתו', תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 295–324.

6 לדיון במסגנות היסטוריות ממטבעות יהונתן, ראו למשל רפפורט, בית חשמונאי, עמ' 324–327. וראו הפרק על מטבעות החשמונאים אצל רגב, החשמונאים, עמ' 175–223.

7 לתיארוך עלייתו של יהונתן לשלטון לשנת 104 (במקום 103) לפנה"ס, ראו הסיכום וההפניות אצל K. Atkinson, *A History of the Hasmonean State. Josephus and Beyond*, London – New York 2016, pp. 104–107

8 R. A. Hadley, 'Royal Propaganda of Seleucus I and Lysimachus', *Journal of Hellenic Studies* 94 (1974), pp. 50–65. כך למשל המלכים הסלביים הטביעו אלים שונים לצרכים

שונים. ראו N. L. Wright, 'Seleucid Royal Cult, Indigenous Religious Traditions and Radiate Crowns: The Numismatic Evidence', *Mediterranean Archaeology* 18 (2005), pp. 67–82

התכנים שעל המטבע ביקש השליט להעביר מסרים, להציג את ה'אידיאולוגיה' של שלטונו – בשם אלו ערכים הוא מושל – ובכך לעצב את זהות השליט, הממלכה וציבור הנשלטים.⁹ משום כך מטבעות יהונתן עשויים לגלות תכנים מעין אלה שהמקורות ההיסטוריים לא יכלו ולא היו מעוניינים לגלות.

חקר מטבעות החשמונאים הוא ענף מחקר בפני עצמו ואי אפשר להזכיר כאן את כל המחקרים שעסקו בו. גולת הכותרת הם ספריו של יעקב משורר.¹⁰ חשוב במיוחד הוא מאמרו של אריה קינדלר אשר זיהה את המאפיינים ההלניסטיים של הסמלים על מטבעות החשמונאים והביא להם מקבילות.¹¹ אולם קינדלר מיעט לעסוק בשאלה כיצד עיבדו החשמונאים את הסמלים ההלניסטיים והשתמשו בהם. זיהוי המטבעות שיידונו להלן כמטבעות יהונתן (או יונתן) הוא בעקבות משורר, ועל פי הכיתוב שעל גבי המטבעות. הלכת בעקבות אלו המייחסים גם את מטבעות ינתן (ללא וי"ו) ליהונתן/אלכסנדר ולא לשליטים חשמונאיים אחרים (כגון אריסטובולוס השני או הורקנוס השני),¹² משום שאין כל ראייה ששליטים חשמונאיים נוספים נקראו בשם זה, ולא ידוע לנו מה היו השמות הפרטיים העבריים של בני יהונתן ושלוש (שלומיציון בפי חז"ל) אלכסנדרה, אריסטובולוס השני והורקנוס השני. יש אף ראיות ארכאולוגיות ונומיסמטיות לכך שמטבעות ינתן שימשו באתן שנים של מטבעות יונתן/יהונתן.¹³

9 על הרפובליקה הרומית והמטבעות האימפריאליים ראו A. W. Wallace-Hadrill, 'Image and Authority in the Coinage of Augustus', *Journal of Roman Studies* 76 (1986), pp. 66–87; C. Howgego, V. Heuchert and A. Burnett (eds.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford 2005

10 משורר, מטבעות עתיקים; הנ"ל, אוצר.

11 א' קינדלר, 'השפעות הלניסטיות על מטבעות החשמונאים', א' רפפורט וי' רונן (עורכים), מדינת החשמונאים לתולדותיה על רקע התקופה ההלניסטית, קובץ מאמרים, ירושלים – תל אביב תשנ"ד, עמ' 102–119.

12 להצעה שהם נטבעו על ידי הורקנוס השני ראו קינדלר, שתי בעיות, עמ' 16–18. משורר, אוצר, עמ' 31–32, שיער (בעקבות A. Reifenberg, *Ancient Jewish Coins*⁴, Jerusalem 1965, pp. 15–16) כי מטבעות ינתן שנטבעו על גבי מטבעות יונתן הם של הורקנוס השני. רייפנברג אף טען כי כל מטבעות יהונתן הם של הורקנוס השני, אך משורר שם, עמ' 32 השאיר זאת בגדר אפשרות בלבד. M. Krupp, 'A Metallurgical Examination of Hasmonean Coins', *Israel Numismatic Journal* 16 (2007–2008), pp. 57–75 אף הוא, שם, עמ' 60–61 כי מטבעות ינתן נטבעו על ידי הורקנוס השני. אולם הנתונים המטלורגיים שציין אינם מחייבים מסקנה זו, והמבנה המטלורגי של מטבעות ינתן איננו חד משמעי.

13 ראו שחר, מטבעות ינאי, עמ' 8–9, 25, 27. הנדון ושחר, ינתן, עמ' 90–94, דנו במטבע יהונתן עם עוגן ושושן שנטבע בשנית על גבי מטבעות קרן השפע של ינתן, והוטבע בשלישית בכתובת יהונתן עם עוגן וכוכב. הם הסיקו מכך כי מטבעות ינתן הם בני זמנם של מטבעות

לא אעסוק כאן בניסיון לתארך את המטבעות של יהונתן, כיוון שלא השתכנעת מטיעונים שהועלו בנושא זה.¹⁴

אחלק את הכתובות והסמלים על מטבעות יהונתן לשני סוגים: אלו האופייניים ליהונתן בלבד, ואלו שהם המשך למטבעות של אביו יהוחנן הורקנוס (השם המופיע על המטבעות הוא יהוחנן כהן גדול, בה"א) ואחיו הבכור יהודה אריסטובולוס (שמו על גבי מטבעותיו הוא יהודה כהן גדול). נפתח בכתובות ובעיטורים המייחדים את מטבעות יהונתן, כיוון שיש להם משמעות מיוחדת להבנת דמותו ותפיסת מלכותו בעיני עצמו.

המלוכה

על פי ההיסטוריון והגאוגרף היווני סטראבון, יהונתן הוא החשמונאי הראשון ששם כתר מלכות לראשו, אולם לדברי יוסף בן מתתיהו אחיו יהודה אריסטובולוס קדם לו בכך, ויש להעדיף את דיוקו של יוסף בן מתתיהו.¹⁵ עם זאת, יהונתן היה הראשון שהטביע את תואר המלכות על מטבעותיו. שמו של המלך ותואר המלכות שלו מופיעים בשלוש שפות: יהונתן המלך, מלכא אלכסנדרוס, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. לעומת זאת, ברבים ממטבעותיו מופיע התואר יהונתן/יונתן (או ינתן, בלא וי"ו) כהן גדול וחבר היהודים, אך ורק בעברית! מכאן שהוא ראה חשיבות רבה בפרסום מלכותו (אך לא בפרסום היותו כהן גדול) גם בקרב קוראי יוונית וארמית – ככל הנראה אלה כללו גם נוכרים ויהודים בני העם הפשוט. אפשר גם שלא היה ראוי לתרגם את התואר היהודי-הדתי 'כהן גדול' לשפת נכר. בניגוד

יהונתן, ואי אפשר לשייכם לשליט מאוחר יותר כגון הורקנוס השני. לפיכך, ינתן הוא אך ורק איות שונה לשמו של יונתן/יהונתן המלך. וראו גם D. Hendin, 'Hasmonean Coin Chronologies: Two Notes', *Israel Numismatic Journal* 17 (2009–2010), pp. 34–38 (esp. pp. 37–38). משורר, מטבעות עתיקים, עמ' 77–78, טען שההבדל בין יונתן לינתן נבע מטעמים אסתטיים גרידא של שילוב מספר מסוים של אותיות בין קרני הכוכב על מטבעות יהונתן המלך.

14 וראו להלן לגבי הטביעות הכפולות. גם הצעתו של שחר, מטבעות ינאי, עמ' 6–9, כי מטבעות הכהן הגדול קדמו למטבעות המלך, מפני שמטבעות הכהן הגדול היו בגדר המשך למטבעות יהוחנן כהן גדול ויהודה כהן גדול היא השערה בעלמא. יוצא דופן הוא טיפוס המטבע מלכא אלכסנדרוס שנה כ"ה, שיידון להלן.

15 סטראבון, גיאוגרפיקה ט"ז 40, 2; יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ברומאים א, 70; קדמוניות היהודים יג, 301. שמה סטראבון לא יכול היה לדעת שאריסטובולוס לא היה מלך כיוון שלא השתמש בתואר זה על מטבעותיו, אלא אך ורק בתואר כהן גדול. וראו ההפניות אצל רגב, החשמונאים, עמ' 154; רפפורט, בית חשמונאי, עמ' 297, 326. רפפורט סבור שיהונתן היה המלך החשמונאי הראשון, ומסתמך על העדות הנומיסמטית גרידא.

לנכדו מתתיהו אנטיגונוס (בנו של אריסטובולוס השני, מלך בשנים 37–40) הוא מיעט להשתמש בצירוף התארים מלך וכוהן גדול על גבי אותו המטבע.¹⁶ למעשה, יהונתן היה הראשון שהטביע על מטבעותיו כתובות שאינן בעברית, כי אם ביוונית ובארמית. מכאן שבניגוד לקודמיו הוא ראה בנוכרים שתחת שלטונו קהל יעד לאידאולוגיה או לתעמולה המלכותית שלו (אך אין בכך להעיד שהוא ראה בהם נתינים שווי זכויות ליהודים).

העוגן

יהונתן הוא החשמונאי היחיד שטבע עוגן על מטבעותיו, והם מופיעים על שלושה טיפוסים מטבעות, כולם נושאים את תואר מלכותו, ובשפה היוונית. כיוונו הנכון של העוגן הוא כשהחלק המיוחד כלפי מעלה, בדיוק כפי שהיה במטבעות בית סלבקוס.¹⁷ מה הייתה משמעותו? העוגן הוא הסמל הרשמי של הממלכה הסלבקית. החל להשתמש בו סלבקוס הראשון והוא מוכר ממטבעות של רבים מן המלכים הסלבקים ובהם כמה שמלכו בדורות שלפני עלייתו של יהונתן (כגון אלכסנדר זבינא).¹⁸ מקובל לראות בעוגן סמל לשליטה בימים.¹⁹ יש אף שהציעו שיהונתן

16 על מטבעות מתתיהו אנטיגונוס הנושאים בצד אחד את תואר הכוהן הגדול ובצד האחר את תואר המלכות ביוונית, ראו משורר, אוצר, עמ' 52–54. להימנעותו זו של יהונתן יש יוצא דופן, רושמה אחת נדירה, שכתוב עליה 'כהן המלך'. משורר, אוצר, עמ' 41 סבור שמדובר בשיבוש, או לכל היותר ביוזמה פרטית של גוף הרושמה, ומכנה זאת 'קוריו'. איפוקו של ינאי שלא לציין את שני התארים במטבע אחד הוא תופעה מעניינת וחשובה. מאו פורסמו מטבעות אחרים עם עוגן וכוכב ועליהם הכיתוב 'כהן המלך'. ראו D. Barag, 'Alexander – Priest and King', A. M. Maeir et al. (eds), *'Go Out and Study the Land' (Judges 18:2) Archaeological, Historical and Textual Studies in Honor of Hanan Eshel*, Leiden 2011, pp. 1–5, המשער שהמטבע נטבע וכעבור זמן קצר הופסקה הטבעות בשל נסיבות פוליטיות (וראו להלן על אודות הצעות ברבר השפעת המתח עם הפרושים על מאפיינים של מטבעות יהונתן).

17 ג'יקובסון, העוגן. לטביעת העוגן יש המשך במטבעות בית הורדוס.

18 E. Bickerman, *Institutions des Séleucides*, Paris 1938, p. 33; האוטון, מטבעות סלבקים, מטבעות מס' 18–22, 300, 567–573, 896–897, 919–920, 1302–1303, 1309; אריאל, מטבע סלבקי, עמ' 45–46, 62. להשערה שלכתחילה סימל העוגן את הניצחון של סלבקוס ניקטור בקרב הימי ברודוס, ראו B. J. Bernardes, 'The Anchor and the Crown. Seleucos' use of the "Anchor" Coin Type in 305 B.C.', *Athenaeum* 291.2 (2009), pp. 294–297

19 ראו מטבעות הורדוס בקיסריה ומטבעות טבריה בימי קלאודיוס וטריאנוס, G. F. Hill, *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum: Greek Coins of Palestine (Galilee, Samaria, and Judaea)*, reproduction. Bologna 1965, pp. 7, 12

הטביע אותו לאחר שכבש את נמל עזה.²⁰ אולם עוצמתם של הסלבקים לא הייתה בימים, ואילו התלמיים, שבעבורם נודעה לים חשיבות רבה יותר, לא הטביעו את העוגן על מטבעותיהם.

חשיבותו של העוגן עבור יהונתן הייתה ככל הנראה רבה. שימוש בסמל שייצג במובהק את הממלכה הסלבקית היה צעד מרחיק לכת של ייחוס סמל של ממלכה זרה. יהונתן נלחם בשני מלכים סלבקים – דמטריוס השלישי, שחבר לפרושים במלחמת האזרחים, ואנטיוכוס השנים עשר, שכנגדו הקים יהונתן מכשול על הירקון; ואף שנחל כמה מפלות צורכות בשדה הקרב, בסופו של דבר ידו הייתה על העליונה והוא אף הרחיב את גבולות ממלכתו. במהלך שנות מלכותו קמו חמישה טוענים שונים לכתר הסלבקי, וחלקם נלחמו זה בזה.²¹ יש הטוענים כי יהונתן השתמש בעוגן פיוון שהיה זה סמל סלבקי.²² בעקבות זאת אפשר להציע כי באמצעות העוגן הכריז יהונתן כי בהיותו מלך, הוא הירש את כוחם המקומי – באזור ארץ ישראל – של הסלבקים. פרשנות זו מתחזקת לנוכח העובדה שכיתוב שהופיע לצד העוגן היה תמיד ביוונית, ולא בעברית או בארמית. אפשר לשער כי הוא החל להשתמש בעוגן כסמלו האישי לאחר שהתאושש מן התבוסות והמשברים שפקדו אותו. האחרונים שבהם היו פלישת אנטיוכוס השנים עשר דיוניסוס למישור החוף, ולאחריה מפלתו של יהונתן מול חרתת השלישי בקרב ליד חדיד (בשנת 83 לפנה"ס). אלא שלאחר מכן נהרג אנטיוכוס השנים עשר במלחמה נגד הנבטאים ויהונתן הגיע להסכם עם חרתת. אז יצא יהונתן למסע כיבושים בעבר הירדן (כולל הערים גיון גרש, פלה היפוס ואבל) והפך לשליט החזק באזור.²³

לעוגן הייתה משמעות רבה מעבר לחיקוי הסלבקים או השאיפה לרשת אותם. את הערך שהעוגן סימל אפשר לפרש לפי ההקשר שבו הופיע על מטבעות הסלבקים: על מטבעות סלבקוס הראשון הוא נמצא מתחת לאלת הניצחון ניקה, המחזיקה בידה זר, מעל פילים הנושאים מרכבה, או מצידו האחר של מטבע שעליו סוס בעל קרן ומצידו האחר של מגן מוקדוני.²⁴ העוגן מוטבע לצד סמלים של צבאיות וכוח, ועל כן נראה שזו הסמליות שהוא משקף. עוגן הוא סמל של עוצמה ימית, וסמלים דומים של סירות ואניות רווחו בעולם ההלניסטי-הרומי. בסביבת ממלכת החשמונאים

20 קנאל, משמעות היסטורית, עמ' 44; משורר, מטבעות עתיקים, עמ' 62. על כיבוש נמל עזה, ראו קדמוניות יג, 364-357.

21 שטרן, יהודה החשמונאית, עמ' 108-125.

22 ג'יקובסון, העוגן, עמ' 76, 80.

23 שטרן, יהודה החשמונאית, עמ' 190-195. שחר, מטבעות ינאי, בייחוד עמ' 7, הציע כי מטבעות העוגן נטבעו בשנות ה-80 של המאה הראשונה, כלומר כשנבר על כל יריביו.

24 ראו למשל הקטלוג בקישור <http://numismatics.org/sco/results?q=anchor>

בתקופה ההלניסטית והרומית אפשר למצוא עוגנים, סירות וסמלים ימיים שונים על מטבעות צור, צידון, עכו, דור ואשקלון, ואף גדרה.²⁵ אך העניין של החשמונאים בסמלים ימיים כגון העוגן חורג מתחום המטבעות. על הנפש בת שבע הפירמידות שהקים שמעון החשמונאי לזכר אביו ואחיו במודיעין, היו מגולפות אוניות (מקבים א יג, 29). בארמונות יריחו נמצאו אחת עשרה בריכות, ולפחות ארבע מהן הן בריכות שחייה מובהקות. השתיים הגדולות ביותר (18 מ"ר) נבנו בחצר המרכזית של מתחם הארמונות, ככל הנראה על ידי יהונתן המלך, ונראו למרחוק. נראה שבריכות אלו היו סימן לעוצמה ולהצלחה של המדינה החשמונאית, ולא רק עניין של תרבות פנאי והנאה לדיירי הארמונות ואורחיהם. בריכות דומות, ובדרך כלל קטנות יותר, אפיינו ארמונות הלניסטיים ורומיים. בריכות השחייה ביריחו שיקפו עוצמה בעצם העובדה שמוקמו באזור מדברי, ולפי הצעתי, גם כאן הייתה למים משמעות סמלית.²⁶ העוגן הוא אפוא סימן להכרזת העוצמה של יהונתן בסגנון ההלניסטי המקובל, ואין הוא בהכרח טענה לשליטה בימים.

הכוכב

על שני טיפוסים נפוצים של מטבעות יהונתן, שבהם נשא את כתר המלכות, מופיע הכוכב. מדובר במטבע עוגן בצד אחד וכוכב ועטרה (ראו להלן) בצד האחר, ובזה הנושא את הכתובת הארמית מלכא אלכסנדרוס שנת כ"ה. הכוכב הוא סמל המוכר גם בעולם ההלניסטי, וייתכן שהיו לו משמעויות אסטרולוגיות של מזל או גורל.²⁷ במקרים אחרים נראה שכוכב סימל עוצמה, שכן הוא מופיע לצד פיל (על מטבעות אנטיוכוס השישי), או מעל אריה (על מטבע העיר מילטוס).²⁸ אף אפשר שהוא סימל מלכות כשהופיע מעל ראשו המוכתר של אנטיוכוס הרביעי.²⁹ גיא שטיבל רואה

- 25 להפניות ראו רגב, החשמונאים, עמ' 213 הערה 171.
 26 רגב, שם, עמ' 246-251; וכן E. Regev, 'Royal Ideology in the Hasmonaean Palaces in Jericho', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 363 (2011), pp. 45-72 (esp. pp. 60-63) ושם הפניות לבריכות בארמונות אחרים.
 27 למשל על מטבעות שטבע אנטיוכוס הרביעי אפיפנס. ראו בקישור <http://numismatics.org/sco/results?q=star>. משורר, מטבעות עתיקים, עמ' 60. כך למשל כוכב מופיע ליד דמותם של אפולו או זאוס על גבי מטבעות דמטריוס השני ואנטיוכוס השביעי, בהתאמה. ראו האוטון, מטבעות סלבקיים, מטבעות מס' 220, 320, 881-882.
 28 אנטיוכוס השישי, ראו האוטון, מטבעות סלבקיים, מס' 249-350. מילטוס (שנה 200 לפנה"ס), ראו מורקהולם, מטבעות הלניסטיים, מטבע מס' 571.
 29 האוטון, מטבעות סלבקיים, מטבע מס' 732. כוכבים מופיעים גם על מטבעות תלמי החמישי. ראו מורקהולם, מטבעות הלניסטיים, מס' 329, וכן במטבעות נוספים של התלמיים והרפובליקה הרומית.

בכוכב השאלה של הכוכב המקדוני המופיע על המגן המקדוני. אולם ככל שהכוכב המקדוני היה מוכר בעולם ההלניסטי והרומי, ספק רב אם החשמונאים הכירו אותו, והפכו אותו לסמל המשקף את שלטונם. שטיבל הפנה למגן מקדוני על מטבע של הורדוס, אך זהו דגם של מגן ללא כוכב.³⁰

הכוכב מופיע תמיד לצד תואר המלכות של יהונתן המלך בעברית, ולדעתי הוא נשא גם משמעות יהודית עצמאית, שכן גם במקורות היהודיים שיהונתן ואנשיו הכירו היטב התקשר הכוכב למלוכה. בברכת בלעם לעם ישראל נאמר 'דָּרְךְ פּוֹכֵב מִיַּעֲקֹב וְקָם שִׁבְט מִיִּשְׂרָאֵל' (במדבר כד, יז). בימי בית שני תלו את הכוכב במלוכה או בהנהגה, הן בתרגום השבעים, והן במגילת ברית דמשק (ז, 19-20), שם הכוכב הוא המנהיג הדתי ואילו השבט הוא הנשיא, כלומר המנהיג המדיני: 'זהכוכב הוא דורש התורה הבא דמשק, כאשר כתוב דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל, השבט הוא נשיא כל העדה'. הכוכב מסמל את מלכות מלך המשיח בדרשה המיוחסת לר' עקיבא על שמעון בר-כוסבא: 'ר' שמעון בן יוחי: עקיבה רבי היה דורש "דרך כוכב מיעקב" – דרך כוזבא מיעקב. רבי עקיבה כד הוה חמי בר כוזבה, היה אמר: דין הוא מלכא משיחא'.³¹

כוכבו של יהונתן לא דמה לכוכב בעל קרני האור שעל גבי מטבעות העולם ההלניסטי. ראשית, בניגוד למטבעות שהזכרנו ואחרים, שבהם תפס הכוכב חלק קטן מפני המטבע, אצל יהונתן מילא הכוכב את מלוא שטח המטבע. שנית, בין שמונה קרני הכוכב מפוזרות אותיות הכתובת 'יהונתן המלך'.³² מכאן שהזיקה בין דמותו של יהונתן המלך לכוכב הייתה הדוקה בהרבה מאשר במטבעות ההלניסטיים. אפשר אף להרחיק לכת ולהציע כי כוונת יהונתן הייתה להצהיר שנבואתו של בלעם מתגשמת במלכותו שלו!

העטרה

ברוב המטבעות שנשאאו את הכוכב שבין קרניו אותיות 'יהונתן המלך' הייתה סביב הכוכב מסגרת עגולה בעלת קצוות, שנראה כי ציינה עטרה, עטרת מלכות.³³ במטבעות רבים של מלכים הלניסטיים חבשה דמות המלך עטרה שכזו מבר שהקצוות

30 ג' שטיבל, 'בין און לשלטון – מטבעות אלכסנדר ינאי וירושלים', חידושים בחקר ירושלים וסביבותיה ה (תשע"ב), עמ' 179-184; משורר, אוצר, לוח 44, 45ב.

31 ירושלמי, תעניות ד, ה (סח ע"ד); איכה רבה ב, ד (מהדורת בובר, נא ע"א); וראו משורר, מטבעות עתיקים, עמ' 61.

32 משורר, אוצר, עמ' 40-41.

33 לזיהוי העטרה ראו קנאל, משמעות היסטורית, עמ' 61; משורר, מטבעות עתיקים, עמ' 61;

הנ"ל, אוצר, עמ' 40-41. על העטרה ויחסה למטבעות הלניסטיים, ראו I. Noy, 'Head

שלו משתלשלים מטה. העטרה מופיעה לראשונה על מטבעות של אלכסנדר אחר, אלכסנדר מוקדון, לאחר שהוכתר כמלך אסיה. לאחר מותו הפכה סמל למורשתו של אלכסנדר מוקדון, כמציינת את הסטטוס המלכותי.³⁴ כאמור, על ראשו של המלך שהתנוסס על גבי המטבע נחבשה עטרה זו. אלא שבמטבעות יהונתן לא נמצא ראש המלך, שהרי לא היו דמויות אדם אף לא על אחד ממטבעות החשמונאים. כך נמנע יהונתן מאומנות הדמות האסורה על פי התורה או חוקי היהודים, ולמעשה יצר סמל חדש מבחינה אומנותית. מבין כל מטבעות החשמונאים הפכה העטרה ללא ראש לסמל ייחודי למטבעות יהונתן (והופיעה לאחר מכן גם במטבעות הורדוס), ובכך ייצגה ללא ספק את המעמד המלכותי שלו.³⁵ סמל הלניסטי זה הוטבע כאמור לצד הכיתוב העברי של תואר המלכות. העובדה שיהונתן השתמש בסמל הלניסטי מקובל לסטטוס המלכות מלמדת שהוא תפס את מלכותו כדומה מאוד לזו של המלכים ההלניסטיים. הוא ביקש מנתיניו לראות בו מלך לכל דבר ועניין.

טיפוס המטבעות הנפוץ שעל צידו האחד עוגן עם התואר אלכסנדר המלך ביוונית, ובצידו האחר כוכב ועטרה עם הכתובת 'יהונתן המלך' היה אפוא ייצוג מלא ומורכב של מלכותו של יהונתן. היה זה המטבע היהודי הראשון עם עוגן, כוכב ועטרה, ועם התואר 'מלך'. כל כולו העביר מסר של מלכות בסגנון הלניסטי-סלבקי. מאכן שהאופי של מלכות יהונתן היה ללא ספק הלניסטי, אך היו בה גם מאפיינים ייחודיים ליהונתן. ראשית, הכוכב – שסימל מלכות החל מן המסורת המקראית; ושנית, בעיצוב הסמלים – הגדלת הכוכב והעוגן כך שיתפסו את מלוא פני המטבע, והפרכת העטרה לעיטור בפני עצמו סביב הכוכב. אם כן, הייתה זו מלוכה הלניסטית מותאמת ליהודים, או אם תרצו, מלוכה עם כוכבית. עם זאת, העוגן של יהונתן הופיע לעיתים עם סמלים אחרים, כגון השושן שנרחיב עליו בהמשך, באופן ששינה מעט את משמעותו.

נעבור כעת לסמלים ולמאפיינים של מטבעות של יהונתן שלא היו אלא המשך ישיר לאלו של אביו יוחנן הורקנוס ואחיו יהודה אריסטובולוס. אומנם, בניגוד למלוכה, לכתובות ביוונית ובארמית, ולסמלי העוגן, הכוכב והעטרה, יהונתן לא יזם את טביעת המטבעות ולא חידש אותם, אך עצם העובדה שהמשיך להשתמש בהם וראה אותם כמייצגים את שלטונו מעידה על תפיסותיו ושאיופיותו.

Decoration Representations on Hasmonean and Herodian Coins', *Israel Numismatic Research* 8 (2013), pp. 39–54

R. R. R. Smith, *Hellenistic Royal Portraits*, Oxford 1988, pp. 34–38 34

משורר, במטבעות עתיקים, עמ' 61. מעניין שהעטרה נזכרת שלא בהקשר חשמונאי במקבים 35

הכהונה הגדולה וחבר היהודים

כמה מטיפוסי מטבעות יהונתן נושאים את התואר 'כוהן גדול וחבר היהודים' ללא ציון מלכותו, ובכך הוא המשיך את הכיתוב על מטבעות החשמונאים שקדמו לו. במחקרים קודמים עמדתי על הייחודיות והחשיבות של תואר הכהונה הגדולה על גבי מטבעות החשמונאים, ועל המשמעות של המונח 'חבר היהודים'.³⁶ מטבע הוא קודם כל סמן לשלטון וריבונות. כשיהונתן כינה עצמו כוהן גדול, המשמעות היא ששליטתו בעם ובשטח נובעת מן התואר הדתי, מתפקידו כראש המקדש והמנהיג הדתי הראשון במעלה. זאת בניגוד למקובל בעולם ההלניסטי-הרומי, שהסמכות השלטונית בו נבעה מן השלטון על שטח מסוים, ובעיקר מן הכוח הצבאי. על אף שהפך למלך, יהונתן לא ויתר על מקור הסמכות הכהונה-הדתי.

'חבר היהודים' משמעו, לדעתי, בני העם היהודי; ולפיכך המונח 'חבר היהודים' משמעותו כי הכוהן הגדול שולט בשם כל היהודים, אולי אף (כביכול) בשיתוף העם היהודי כולו, כולל יהודי התפוצות. המונח מקביל לכינויי בני עיר הפוליס או הדימוס שלה על גבי מטבעות ערים הלניסטיות, כולל אלו הגובלות בממלכת החשמונאים. הוא מלמד על תפיסה שלטונית שונה לגמרי מזו של התלמיים והסלבקים. יתרה מזו, עצם ההתייחסות לכל בני העם היהודי על גבי מטבע של שליט השולט על חלק מסוים מאוד מבני העם היהודי הוא תופעה יוצאת דופן. יהונתן ראה עצמו, בדומה לחשמונאים שקדמו לו ובדומה לבאים אחריו (כגון הורקנוס השני), כמי שמנהיג ומייצג את היהודים כולם.³⁷ כל זאת בנוסף לתפיסה המלכותית הייחודית שחידש, שעליה עמדנו לעיל.

השושן

השושן מופיע על שניים מטיפוסי מטבעות יהונתן המלך. על צידו האחר של אחד מהם מתנוסס העוגן, ועל חצי פרוטה מתנוסס בצד האחר לולב או כף תמר.³⁸ לשושן בדרך כלל שלושה עלי כותרת, אשר עיצובם (רוחבם ורוחב מפתח עלי הכותרת) משתנה מתת-טיפוס אחד למשנהו. ראשיתו של השושן בכמה טיפוסים

E. Regev, 'The High-Priestly Coins of the Hasmoneans in Comparison to their ;Hellenistic Counterparts', *Israel Numismatic Journal* 18 (2011–2014), pp. 51–58

א' רגב, 'חבר היהודים והאידיאולוגיה הפוליטית של החשמונאים', תרכ"ז פ, חוברת ג (תשע"ב), עמ' 329–346.

37 וראו א' רגב, 'דימויים העצמי של החשמונאים כמנהיגים דתיים', ציון עז, א (תשע"ב), עמ' 30–5.

38 על סמל הלולב או כף התמר כמשקף ניצחון או הצלחה אצל החשמונאים ועל מטבעות הלניסטיים, ראו רגב, החשמונאים, עמ' 209–211.

של מטבעות פחוות יהד הפרסית, ולאחר מכן במטבעות שטבע אנטיוכוס השביעי סידטס בירושלים. נראה שהיה זה סמל יהודאי מסורתי. לאחר מכן הופיע השושן באופן סכמטי למדי על מטבעות יוחנן הורקנוס, ומשני צידיו שיבולים.³⁹ השושן רווח בתרבות החומרית ביהודה.⁴⁰ לאור השימוש הקרום בו על גבי מטבעות שנטבעו בירושלים לפני העצמאות החשמונאית, ייתכן מאוד שעל גבי מטבעות החשמונאים הוא שימש בעיני החשמונאים כסמל מקומי של היהודים, כלומר ייצוג אתני של הקולקטיב 'הלאומי' היהודי.

על כל פנים, השימוש של יהונתן בשושן לצד העוגן כמוהו כאמירה כי מלכותו האיתנה והמצליחה מייצגת את העם היהודי, או לפחות את יהודי ארץ יהודה, והיא המשך למורשת השלטונית היהודאית העתיקה. כך יהונתן רתם את עצמו לעם, או שמא את העם למלכותו שלו.

הַזָּר

את המטבעות החשמונאיים עם הכיתוב יהונתן כהן גדול וחבר היהודים עיטר זָר, כלומר תשליב של זוגות או שלשות של עלים, לעיתים בשילוב פירות, ומעין סרט בבסיסם. הַזָּר נוצר סביב הכתובת 'כהן גדול וחבר היהודים' (כשבצידו האחר של המטבע קרני שפע).⁴¹ זָר זה הופיע על טיפוסים של מטבעות הכהן הגדול של כל החשמונאים. הַזָּר מוכר מן המטבעות ההלניסטיים, ובייחוד אלו של מלכי בית סלבקוס, החל מאנטיוכוס הרביעי אפיפנס, כמוטיב של שלטון ומלוכה, אך צורתו הייתה שונה לגמרי. החזיקו אותו זאוס או ניקי, אשר העניקו אותו כביכול לשליט שדמותו התנוססה על גבי המטבע.⁴² החשמונאים שינו את העיצוב של הַזָּר, הגדילו

39 משורר, אוצר, עמ' 17-18, 35, 38-39. להשערות שהועלו בנוגע לאופיו ומשמעותו של השושן על מטבעות החשמונאים, ראו רפפורט, בית חשמונאי, עמ' 273 וההפניות שם; אריאל, מטבע סלבקי עמ' 44, 59-60. לשושן (או אירוס?) ונסיבות הופעתו על מטבע המיוחס למטבעה של אנטיוכוס השביעי סידטס בירושלים בימי כהונת יוחנן הורקנוס, ראו אריאל, מטבע סלבקי.

40 משורר, אוצר, עמ' 17-18, 38. בין היתר מופיע השושן על בולות חשמונאיות, אך ללא כיתוב שם השליט. יש לציין כי יהונתן המלך או ינתן כהן גדול, הוא השליט היחיד ששמו מופיע על הבולות החשמונאיות. על אחת מהן מופיע הכיתוב 'ירשלים', וכל הכתובות הן בכתב עברי קדום. הסמלים כוללים עץ תמר, קרן שפע מעוטרת בסרט ומוקפת זר. ראו משורר, אוצר, עמ' 56-57.

41 על הזרים במטבעות החשמונאים, ראו משורר, מטבעות עתיקים, עמ' 64-67.

42 האוטון, מטבעות סלבקיים, מטבעות מס' 217 ואילך. על הזר במטבעות היהודיים בכלל, והצעה כי הוא סימל ניצחון ראו I. Noy, 'The Victory Wreath of Hyrcanus I', *Israel Numismatic Research* 7 (2012), pp. 31-42

אותו מאוד והפכו אותו למסגרת ולרקע לכתובת בכתב עברי קרום. המוטיב הפולחני של שלטון ברצון האל נקשר עתה דווקא לסמכותו של הכוהן הגדול (וחבר היהודים). חשיבות יתרה זו של הכהונה הגדולה אפיינה גם את מטבעות י(ה)(ו)נתן הכהן הגדול. גם עבורו הכהונה הגדולה הייתה תואר שלטוני ולא רק דתי.

קרני השפע

על מטבעות הכוהן הגדול של יהונתן הופיעו תמיד צמד קרני השפע וביניהן פרי (ככל הנראה רימון). דגם קרני השפע מצוי על גבי מטבעות הלניסטיים, כגון אצל התלמיים, וכן על גבי מטבעות אלכסנדר בלס, דמטריוס הראשון והשני, אלכסנדר זבינא, סלבקוס השישי ואנטיוכוס התשיעי, וכן על מטבעות העיר עכו-פטולמאים.⁴³ אולם עיצובן של קרני השפע ההלניסטיות היה שונה. הדגם השכיח במטבעות השכנים הוא של קרן שפע יחידה או של שתי קרני שפע מקבילות וצמודות זו לזו. לעומת זאת, כמעט בכל מטבעות החשמונאים, ובכל מטבעות ינאי, מופיעות שתי קרני שפע זו כנגד זו כשבאמצע רימון; כמו כן ברבים ממטבעות החשמונאים מופיעים פירות משבעת המינים שארץ ישראל התברכה בהם, בדרך כלל חיטה וענבים, המשקפים פיריון ושפע.

משמעותה המקורית של קרן השפע לקוחה מן המיתולוגיה היוונית, מן הסיפור על אודות הנימפה אמלתיאה, והיא מסמלת עושר והצלחה.⁴⁴ אולם אפשר להציע כי עבור יהונתן ויתר החשמונאים הייתה לקרן השפע משמעות רחבה יותר ומושרשת במסורת היהודית העתיקה. אומנם אין לדעת כיצד כינו החשמונאים את קרן השפע בעברית, אך סביר שהם ראו בה בראש ובראשונה את הצורה החיצונית – קרן של אייל. לקרן שכזו כמה משמעויות מטפוריות או סמליות במקרא. היא שימשה למשיחת מלכים (שמואל א' טו, יג; מלכים א' א, לט), מסמלת את השגחת האל או תמיכת האל במלכות בית דוד (כגון תהילים פט, יח, כה; קלב, יז, ועוד), ומסמלת עוצמה צבאית (זכריה ב, ב-ד). משמעויות אלה חזקות וברורות יותר עבור היהודים באותה התקופה, ויש להניח כי קרן השפע שיקפה אותן בצורה זו או אחרת. מכיוון שקרן השפע הופיעה במטבעות יהונתן ויתר החשמונאים על גבי צידו האחר של הכיתוב יהונתן כהן גדול וחבר היהודים, אפשר להציע שסמליות זו נקשרה לפן

43 האוטון, מטבעות סלבקיים, מס' 155-157, 159, 161-167, 306-307, 376, 408, 874-878, L. Kadman, *The Coins of Akko Ptolmais* [Corpus Nummorum Palaestinensium; 884, IV], Jerusalem 1961, מטבעות מס' 11-42.

44 D. Barag and S. Qedar, 'The Beginning of Hasmonean Coinage', *Israel Numismatic Journal* 4 (1980), pp. 8-21 (esp. p. 15)

הדתי של מנהיגותו או שלטונו של יהונתן. נראה כי היא סימלה את היותו כוהן בתמיכת האל כהמשך להבטחות המקראיות.

שיקולים פוליטיים מאחורי הבחירה בטיפוסי המטבעות?

בניגוד ליהוחנן (הורקנוס) ויהודה (אריסטובולוס) קודמיו, שטבעו אך ורק מטבעות שעליהן התואר 'כהן גדול וחבר היהודים', יונתן טבע בנוסף להם גם מטבעות עם התואר 'מלך'. כיוון שבתקופת שלטונו התרחש מאורע יוצא דופן – מלחמת אזרחים כנגד הפרושים⁴⁵ – ניסו חוקרים לקשר את טיפוסי מטבעותיו לאירוע היסטורי זה. יש שהציעו כי מטבעות יהונתן כהן גדול וחבר היהודים קדמו למלחמת האזרחים, וכי בעקבותיה או לאחריה הוא החל לטבוע מטבעות עם תואר המלכות.⁴⁶ אולם יש כמה סיבות לרחות דעה זו. המלחמה בין יהונתן לפרושים פרצה כחמש עשרה שנה לאחר עלייתו לשלטון, ומדברי יוסף בן מתתיהו עולה שאלמנתו של אחיו הבכור אריסטובולוס מינתה אותו למלך מלכתחילה (קדמוניות יג, 321). אין כל רמז לכך שיהונתן הכריז על עצמו כמלך בשלב מאוחר יותר במהלך מלכותו. זאת ועוד, התפילה לשלום יהונתן המלך וממלכתו, שנמצאה בין מגילות קומראן, מזכירה את המילים 'ליום מלחמה', ואפשר שהיא מתייחסת למלחמה בפרושים שהייתה הקשה במלחמותיו של יהונתן כיוון שפילגה את העם. מחבר התפילה יוצא מנקודת הנחה שיונתן כבר מחזיק בכתר המלוכה. נוסף לכך, שורש הסכסוך בין החשמונאים לפרושים, עוד בסוף ימי יוחנן הורקנוס, איננו על משרת המלוכה שנקלחה שלא כדיון, אלא על היותם כוהנים גדולים ההולכים בעקבות ההלכה הצדוקית.⁴⁷

ברוך קנאל ואברהם שליט טענו כי יהונתן הפסיק לטבוע את מטבעות הכוהן הגדול וחבר היהודים ובמקומם טבע את מטבעות המלוכה בעקבות אותה מלחמת אזרחים, שכן ינאי ביקש להתעלם מאותו 'חבר יהודים' או לבטלו כליל.⁴⁸ הם הניחו כי חבר היהודים משמעו מעין 'סנהדרין', מועצה פוליטית בעלת כוח של ממש, שנציגי הפרושים ישבו בה. אולם, כפי שהזכרתי לעיל, סביר מאוד שמדובר בייצוג פוליטי, תדמייתי בעיקר, של כל העם היהודי.

45 על יהונתן כצדוקי ומאבקו בפרושים, ראו רגב, הצדוקים, עמ' 174-261.

46 למשל, D. Jeselsohn, 'Hever Yehudim – A New Jewish Coin', *Palestine Exploration Quarterly* 112 (1980), pp. 11-17 (esp. pp. 14-16)

47 וכלשון אגדת חז"ל: 'רב לך כתר מלכות, הנח כתר כהונה', בבלי, קידושין סו ע"א. רגב, הצדוקים, עמ' 263-274.

48 קנאל, משמעות היסטורית, עמ' 44; A. Schalit, 'Domestic Politics and Political Institutions', idem (ed.), *The World History of the Jewish People: The Hellenistic Age*, Jerusalem 1972, pp. 255-297, 339-345 (esp. pp. 292, 344 n. 73)

כנגד זאת, היו שתארכו כמה מטיפוסי המטבעות של יהונתן כוהן גדול וחבר היהודים לתקופה שלאחר מלחמת האזרחים (אם כי לא הייתה כאן התפייסות של ממש בין הצדדים, אלא שנאה כבושה למלך, וראו צוואתו של יהונתן לשלום אלכסנדרה אשתו, קדמוניות יג, 399-404). קנאל הציע כי השושן נועד לפייס את הפרושים, בהחליפו את הכוכב והעטרה.⁴⁹ אינני מבין מה תועלת יש בהחלפת הכוכב והעטרה בשושן אם הכתובת עדיין מכריזה על יהונתן כמלך. משורר טען שיהונתן עשה מחווה לפרושים כשהחליף את הכתב העברי הקדום בכתב מרובע על חלק ממטבעותיו.⁵⁰ משמעותו הדתית של הכתב העברי הקדום איננה ברורה כל צורכה,⁵¹ ומכל מקום לשינוי סוג הכתב היו עשויות להיות סיבות אחרות. כך למשל, ייתכן שיהונתן, שרצה לפרסם את מלכותו כך שהציבור היהודי יוכל להבחין בה ביתר קלות, החליף את הכתב העברי הקדום שהיה קשה יותר לקריאה.

תופעה מיוחדת למטבעות יהונתן היא טביעות כפולות ומשולשות, כלומר מטבע שהוטבע בשנית ולעיתים אף בשלישית, בסמלים שונים או בכתובות שונות. השערות שונות הועלו מדוע נצרכו פקידי הממשל החשמונאים להטביע מחדש על מטבעות קיימים של המלך. כך למשל, הכתובת יהונתן כהן גדול וְזָר סביבה הוטבעה על הכתובת יונתן המלך ושושן; קרן השפע הוטבעה על העוגן עם תואר המלכות של אלכסנדר ביוונית.⁵² האין זאת הוכחה שיהונתן נטש את תואר המלכות והסתפק בתואר הכוהן הגדול?⁵³

טענה זו נובעת משתי הנחות שגויות. הראשונה היא שהסכסוך בין יהונתן (ועוד קודם לכן, בין אביו יוחנן הורקנוס) לפרושים נסוב בין היתר על כך שהוא החליט

49 קנאל, שם.

50 משורר, אוצר, עמ' 43. הוא אף העלה הצעה דומה לגבי שינוי פיזור האותיות ביחס לסמל הכוכב: במקום בין קרניו, סביב לו, כאילו יש בכך מעין מחילה על כבודו של המלך.

51 B. Zissu and O. Abadi, 'Paleo-Hebrew Script in Jerusalem and Judea from the Second Century BCE through the Second Century CE: A Reconsideration', *Journal for Semitics* 23.2 (2015), pp. 653-664 קדושה.

52 משורר, מטבעות עתיקים, עמ' 132-134; הנדן ושחר, ינתן.

53 קינדלר, השושלת החשמונאית, עמ' 18, 21-22; קנאל, משמעות היסטורית, עמ' 44-45; D. Hendin, *Guide to Biblical Coins*⁵, New York 2010, pp. 166-167. ויש שטענו כי הטביעות החוזרות נעשו על ידי יורשו של ינאי, אריסטובולוס השני (שהיה גם הוא מלך) או הורקנוס השני. ראו קינדלר, שתי בעיות, עמ' 15-17. אולם ראיה לכך שהטביעות החוזרות נעשו אף על ידי יהונתן היא הטביעה המשולשת, כשיהונתן המלך מופיע שוב על הטביעה השנייה יהונתן כוהן גדול! ראו הנדן ושחר, ינתן.

להפוך למלך. השנייה היא כי מלכות החשמונאים הייתה צעד לא לגיטימי בעיני חלק ניכר מן העם, וכי רוב היהודים ציפו כי רק נצר לבית דוד ישמש כמלך ישראל. לאמיתו של דבר, הסכסוך של יהונתן עם הפרושים לא נבע מכך שהוא ניכס לעצמו את כתר המלוכה. כשהחל הקרע בין יוחנן הורקנוס לפרושים, הם יצאו כנגד החזקתו במשרת הכוהן הגדול. היו פרושים שטענו שכהונתו איננה לגיטימית, ותפיסה זו השתמרה באגדת חז"ל שהסבה את הסכסוך לימי ינאי המלך.⁵⁴ הראיה היא שהפרושים לא התנגדו כלל למלוכתה של שלום אלכסנדרה. בימיה הייתה לפרושים עדנה, ולדברי יוסף בן מתתיהו היא קיבלה את דעותיהם בתחומים רבים.⁵⁵ התפיסה היא כי מלך ישראל חייב להשתייך לבית דוד, וכי התנגדות למלוכת בית חשמונאי מתועדת אך ורק בספר מזמורי שלמה, אשר נכתב לאחר כיבוש פומפיוס ומתפלמס עם החשמונאים האחרונים, אריסטובולוס השני והורקנוס השני שנלחמו זה בזה על השלטון במשך שנים רבות, ולא עם יהונתן ושלומציון. מגילת המקדש שנמצאה בקומראן וקוראת לרפורמה הלכתית מקיפה, כוללת הרחבה של 'חוקת המלך' של ספר דברים, ובה חוקים רבים והגבלות על שלטון המלך, אך אין בה שום רמז לחוקים ביחס למוצא המלך מבית דוד. אף את סופה של מגילת מקצת מעשי התורה, שבה מתבקש הנמען (יהונתן החשמונאי?) ללמוד ממעשי דוד המלך, אפשר לפרש כך שמלכתחילה החשמונאים היו עשויים להיות מלכים לגיטימיים על פי מוצאם.⁵⁶ מכל מקום, המטבעות הנושאים את הכתובת ביוניית המכריזה על השנה העשרים וחמש (L KE) למלכותו של המלך אלכסנדר מוכיחים כי בשנת 79/80 לפנה"ס הוא המשיך להחזיק בתואר המלכות.⁵⁷

סיכומו של דבר, ההטבעות החוזרות על מטבעות ינאי, אף שקשה למצוא להן הסבר מניח את הדעת, דומות להטבעות חוזרות על מטבעות הלניסטיים ורומיים.⁵⁸ בהיעדר כל ראיה לכרונולוגיה כזו או אחרת, יש להניח שיהונתן השתמש בשני

54 כך למשל, גדליה אלון, אביגדור צ'ריקובר, ורניאל שוורץ. לסקירת המחקר והתמודדות עם גישה זו, ראו רגב, החשמונאים, עמ' 154-160.

55 קדמוניות יג, 405-410; והשוו סיכות נוספות שהוצעו ביחס לעימות הפרושים עם ינאי, ועמדותי כי מדובר במתח בין הלכות הפרושים לצדוקים: רגב, הצדוקים, עמ' 264-272. נראה ששלום אלכסנדרה הפכה למלכה עוד בטרם נתנה את הבכורה לפרושים על פני הצדוקים.

56 רגב, החשמונאים, עמ' 163-170.

57 J. Naveh, 'Dated coins of Alexander Jannaeus', *Israel Exploration Journal* 8 (1968), pp. 20-26. וראו לעיל לגבי תיארוך ראשית כהונת יהונתן לשנת 104 לפנה"ס.

58 P. G. Warden, *The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya. Final Reports IV*, Philadelphia PA 1990, pp. 38, 40; M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, 2 vols., Cambridge 1974, pp. 105-117

תארו במקביל באותן שנים. דווקא הימנעותו משילוב הכהונה הגדולה והמלוכה על מטבע אחד ראויה לציין, ואולי נובעת מאיפוק מסוים, או מכך שהיה הברל ניכר ביניהם, ולא היה ראוי לכרוך אותם יחד (אך אין כוונתי לתואר 'דתי' מול 'חילוני', שכן גם מלך ישראל הוא תואר דתי).

סיכום

מטבעות יהונתן נפוצים יותר מכל יתר מטבעות החשמונאים גם יחד.⁵⁹ יהונתן אף טבע יותר טיפוסים (שילוב של כתובות וסמלים) מכל חשמונאי אחר, שבעה במספר. משורר זיהה כמאתיים ושישים רושמות שונות של מטבעותיו, ויש להניח שהיו אף יותר.⁶⁰ ריבוי המטבעות וסוגי המטבעות, הגיוון בתארים (כהן גדול ומלך), השימוש בעברית, ארמית ויוונית, במגוון סמלים, והטביעות הכפולות והמשולשות, מלמדים כי עבור יהונתן המטבע היה אמצעי חשוב לפרסום ולתיווך שלטונו לנתיניו. מטבעותיו שימשו את הציבור אף בימי הורדוס ובמאה הראשונה לספירה.⁶¹ אחת הסיבות לכך היא הכמות הגדולה של מטבעות שיונתן טבע.

אולם נשאלת השאלה האם כולם נטבעו בימי חייו? וכיצד נסביר את העובדה שאי אפשר לזהות מטבעות של שלומציון, אריסטובולוס השני, והורקנוס השני, כלומר משנת 76 ועד שנת 40 לפנה"ס, ואת העובדה שלא נמצאו כלל מטבעות הנושאים את שמות השליטים החשמונאיים הללו ששלטו לאחר יהונתן? ההסבר המתקבל על הדעת ביותר הוא שבשנים אלו אכן נטבעו מטבעות חשמונאיים, אך לא בשם רעייתו ובניו של יהונתן, אלא בשם המלך שמלך לאחר פטירתו. הדבר יסביר הן את חסרונם של מטבעות ממשכי, הן את הכמויות הרבות של מטבעות ינאי ואת השימוש בהם במשך שנים רבות לאחר מותו.⁶² התופעה של טביעת מטבעות של שליט לאחר מותו במקום בשמו של השליט שירש אותו מוכרת מן העולם ההלניסטי. זכו לכך מלכים שהשליטים שטבעו מטבעות בשמם רחשו להם כבוד

59 למשל, שחר, מטבעות ינאי, עמ' 10.

60 משורר, מטבעות עתיקים, עמ', 134-118.

61 שחר, מטבעות ינאי, עמ' 11.

62 בולטות במיוחד הכמויות של טיפוס המטבע 'מלכא אלכסנדר שנת כה', שנטבע ככל הנראה גם לאחר מותו. ראו משורר, מטבעות עתיקים, עמ' 80. גם המטבע עם הכיתוב ביוונית 'המלך אלכסנדר שנת 25' נפוץ יותר מן היתר. אין זה סביר שכל המטבעות הללו נטבעו באותה שנה, לקראת סוף מלכותו של יונתן. וראו קינדלר, השושלת החשמונאית; משורר, מטבעות עתיקים, עמ' 81; שחר, מטבעות ינאי, עמ' 10. לראיות ארכאולוגיות לתיארוך מאוחר יותר של מטבעות אלו ומטבעות נוספים של יונתן כמלך, ראו שחר, שם, עמ' 15-28. משורר, אוצר, עמ' 44, כבר הציע כי חלק ממטבעות יונתן נטבעו על ידי שלומציון.

מיוחד – (אלכסנדר מוקדון), או ראו עצמם כממשיכייהם (אנטיוכוס הרביעי).⁶³ אם כך, טביעת מטבעות אלכסנדר המלך ביוונית (ואולי גם מטבעות יהונתן כהן גדול) מעידה על גדולתו של יהונתן בעיני יורשיו. אם הם טבעו מטבעות בשמו במקום מטבעות חדשים בשמם שלהם, משמע שהם ביקשו להכריז על כך שהם שולטים בשמו וממשיכי דרכו, כאילו שלטו בצילו של אב קדמון.⁶⁴

מטבעותיו של יהונתן מלמדים כי הוא התפאר הן בהיותו כוהן גדול כמו אביו ואחיו, והן בכתר המלכות. הוא ביקש להמשיך את המסורת החשמונאית של סמלים יהודיים או יהודאיים לצד סמלים הלניסטיים שקיבלו אופי יהודי – קרן השפע, הַנֶּר, הכוכב – אך לא היסס לסגל לעצמו סמל סלבקי מובהק – העוגן – שמשמעותו טענה שהוא ממשיך דרכה או יורש חלק מכוחה של האימפריה הסלבקית. יהונתן נשא בגאון את תפקיד הכוהן הגדול בשם חבר היהודים כולו, ובמקביל לכך התהדר בסמלי מלכות מובהקים – הכוכב והעטרה.

ניסיונו לשלב יהדות והלניזם,⁶⁵ כמו ניסיונו לשלב מלוכה וכהונה, בא לביטוי יפה במטבעותיו. יש בהן מסורת, חדשנות ותעוזה, וכל אלו אפיינו את יהונתן ואת אופי שלטונו. לולא דברי יוסף בן מתתיהו (שיש להם הד בפשר נחום מקומראן) על מלחמת האזרחים בפרושים, שהייתה חסרת תקדים ועקובה מדם, מטבעותיו היו עשויים להעיד על שליט מצליח ומשגשג. נראה שלמרות פרשה נוראה זו, במובנים מסוימים היה יהונתן כוהן גדול ומלך משגשג – או לכל הפחות פעל נמרצות כדי שמטבעותיו יעידו על כך!

63 ראו מורקהולם, מטבעות הלניסטיים, עמ' 56, 143; האוטון, מטבעות סלבקיים, עמ' 13.
64 אפשרות אחרת, פחות משכנעת בעיניי, אף שאינה סותרת את ההסבר הקודם, הוצעה על ידי אחד הקריינים של המאמר מטעם המערכת: חוסר היציבות בימי בניו של יהונתן, אריסטובולוס השני והורקנוס השני, שנלחמו זה בזה במשך שנים וביקשו לשדר מסר של יציבות, ואולי גם לחסוך ממון בשימוש ברושמות ישנות.

65 וכך כבר עשו קודמיו, והרי טימאגוס מאלכסנדריה טוען שאחיו של יהונתן, יהודה אריסטובולוס, כינה עצמו 'פילהלך', כלומר, אוהב ההלנים (קדמוניות יג, 318). על האיוון בין יהדות והלניזם בבית חשמונאי, ראו: E. Regev, 'The Hellenization of the Hasmoneans Revisited: The Archaeological Evidence', *Advances in Anthropology* 7 (2017), pp. 175–196

רשימת הקיצורים

- D. T. Ariel, 'A Second Seleucid Coin Attributed to Jerusalem', = מטבע סלבקי, אריאל, *Israel Numismatic Research* 14 (2019), pp. 41–72
- D. M. Jacobson, 'The Anchor on the Coins of Judaea', *Bulletin of the = ג'יקובסון, העוגן* *Anglo-Israel Archaeological Society* 18 (2000), pp. 73–81
- A. Houghton, *Coins of the Seleucid Empire from the Collection = האוטון, מטבעות סלבקיים* of Arthur Houghton, New York 1983
- D. Hendin and I. Shachar, 'The Identity of YNTN on Hasmonean = הנדין ושחר, ינתן' Overstruck Coins and the Chronology of the Alexander Jannaeus Types', *Israel Numismatic Research* 3 (2008), pp. 87–94
- O. Mørkholm, *Early Hellenistic Coinage from the = מורקהולם, מטבעות הלניסטיים* Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336–188 B.C), Cambridge 1991
 מושורר, אוצר = ' מושורר, אוצר מטבעות היהודים. מימי שלטון פרס ועד מרד ברכוכבא, ירושלים תשנ"ז
- Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage. Vol. 1: Persian Period = משורר, מטבעות עתיקים* through the Hasmonians, Dix Hill, NY 1982
- A. Kindler, 'The Coinage of the Hasmonian Dynasty', = קינדרלר, השושלת החשמונאית
- L. Kadman et al. (eds.), *The Dating and Meaning of Ancient Jewish Coins and Symbols*, Jerusalem 1958, pp. 10–28
- קינדרלר, שתי בעיות = א' קינדרלר, 'מטבעות החשמונאים – שתי בעיות', קתדרה 59 (תשנ"א), עמ' 12–18
- B. Kanael, 'Ancient Jewish Coins and Their Historical = קנאל, משמעות היסטורית' Importance', *Biblical Archaeologist* 26 (1963), pp. 38–62
- E. Regev, *The Hasmonians: Ideology, Archaeology, Identity* [Journal = רגב, החשמונאים] of Ancient Judaism Supplements 10], Göttingen 2013
 רגב, הצדוקים = א' רגב, הצדוקים והלכתם: על דת וחברה בימי בית שני, ירושלים תשס"ה
 רפפורט, בית חשמונאי = א' רפפורט, בית חשמונאי: עם ישראל בארץ-ישראל בימי החשמונאים, ירושלים תשע"ג
- I. Shachar, 'The Historical and Numismatic Significance of Alexander = שחר, מטבעות ינאי' Jannaeus's Later Coinage as Found in Archaeological Excavations', *Palestine Exploration Quarterly* 136 (2004), pp. 5–33
- שחרן, יהודה החשמונאית = מ' שחרן, יהודה החשמונאית בעולם ההלניסטי: פרקים בהיסטוריה מדינית (בעריכת דניאל שוורץ), ירושלים תשנ"ה